

που, επισημαίνει ο Λίποβατς (1990: 84), ή ακόμη και μιας ηγετικής ομάδας –που μπορεί να υπηρετεί ένα κοινό ιδεώδες παρ’ αυτά– έχει μεγαλύτερη σημασία, γιατί μέσω της εξιδανίκευσης και ταύτισης ενός προσώπου είναι ευκολότερο να διαμορφωθεί η κοινή ταυτότητα, που είναι το κύριο ενοποιητικό στοιχείο σε μια ομάδα.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της ομάδας είναι λοιπόν η ύπαρξη κοινού σημείου αναφοράς, ενός αρχηγού ή/και μιας ιδέας, η οργάνωση, σταθερότητα και συνέχεια, καθώς και η αλληλεγγύη των μελών της. Βεβαίως, το μέγεθος και ο τρόπος οργάνωσης της ομάδας την διαφοροποιεί σε μεγάλο βαθμό: αφενός, όσο μεγαλύτερη είναι τόσο πιο έντονα είναι τα χαρακτηριστικά και οι εκδηλώσεις της και, αφετέρου, ανεξάρτητα από το μέγεθός της, η ύπαρξη και ο ρόλος του αρχηγού (π.χ. κάθετη ιεραρχία) και το οργανωτικό πλαίσιο (π.χ. αυστηρή οργάνωση) επηρεάζουν σημαντικά τη λειτουργία της. Επιπλέον, επηρεάζεται και η λειτουργία της ως φορέα κοινής ταυτότητας, που μας ενδιαφέρει εδώ ιδιαίτερα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Freud χρησιμοποίησε στην ανάλυσή του τα παραδείγματα της Εκκλησίας και του στρατού, ομάδων δηλαδή με πολύπλοκη οργάνωση, με συνοχή και συνέχεια, με αρχηγό και αυστηρή ιεραρχία, και μεγάλο αριθμό μελών –προφανώς η ύπαρξη πολλών μελών είναι και ο λόγος ύπαρξης της αυστηρής οργάνωσης. Η ανάλυσή μας θα εστιάσει σε τέτοιες ομάδες, καθώς σχετίζονται περισσότερο με τη μορφή που λαμβάνουν οι εθνικές ομάδες, που μας απασχολούν σε αυτή τη μελέτη, αλλά και γιατί η ομαδική ψυχολογία ασχολείται κυρίως με μαζικές ομαδοποιήσεις.

Η ψυχολογία της ομάδας

Σε αυτή την ενότητα θα περιγράψουμε εν συντομία ορισμένα χαρακτηριστικά της ομάδας που σχετίζονται με παρατηρούμενες αλλαγές σε σύγκριση με αυτό που θεωρείται ως ‘φυσιολογικό’ για τα μεμονωμένα άτομα. Πριν προβούμε σε αυτή την περιγραφή πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η αρχική αναφορά, από τους Le Bon και McDougal, και σε κάποιο βαθμό και από τον Moscovici, αφορούσε στις μάζες και στην ψυχολογία των μαζών: συνεπώς, είναι περισσότερο σχετική με τις ομάδες μαζικού χαρακτήρα, χωρίς όμως αυτό να είναι απόλυτο. Γενικά, αυτό που πρέπει να συγκρατήσει κανείς από την παρακάτω ανάλυση είναι ο τρόπος κατεύθυνσης της ατομικής συμπεριφοράς υπό συνθήκες επηρεασμού σε μια συλλογικότητα.

Όπως αναφέραμε, όταν τα άτομα εντάσσονται σε μια ομάδα *δύνανται* υπό ορισμένες συνθήκες να συμπεριφερθούν διαφορετικά. Κατά πρώτον, μπορούν να εκφράσουν ορισμένες ιδέες ή συναισθήματα που δεν τα εξωτερικεύουν

όταν είναι μεμονωμένα, τουλάχιστον όχι έντονα ή με πράξεις. Ο Freud αναφέρει ως χαρακτηριστικό ότι «η ομάδα είναι αφύσικα εύπιστη, δεν έχει κριτική ικανότητα, και το αδύνατο δεν υπάρχει γι' αυτή» (Freud 1921: 104). Όταν τα άτομα βρίσκονται σε μια ομάδα τείνουν εύκολα να αγνοούν την αίσθηση του αδύνατου, της αμφιβολίας και της αβεβαιότητας και αισθάνονται συχνά παντοδύναμα. Τα συναισθήματά τους απλοποιούνται και εκφράζονται με υπερβολή ή με ακραίο τρόπο: μια απλή φήμη, για παράδειγμα, μπορεί να μετατραπεί σε απόλυτη βεβαιότητα στη στιγμή, η συμπάθεια και η αντιπάθεια σε αγάπη και μίσος κλπ.

Ο τρόπος επηρεασμού των μαζικών ομαδοποιήσεων είναι εξαιρετικά χαρακτηριστικός του τρόπου λειτουργίας τους (αν και δεν περιορίζεται σε αυτές): απαιτείται ένα έντονο ερέθισμα που θα απευθύνεται στο συναίσθημα ή την ηθική των ατόμων, η υπερβολική του χρήση εν μέσω μιας απλοϊκής φόρμουλας και η συνεχής επανάληψη. Η κριτική ικανότητα δεν είναι δύσκολο να χαθεί καθώς τα άτομα υποβάλλονται εύκολα μέσω απλών μηνυμάτων και εικόνων: σύμφωνα με τον Le Bon, «υπόκειται στην πραγματικά μαγική δύναμη των λέξεων... Ο Λόγος και τα επιχειρήματα δεν μπορούν να συναγωνιστούν κάποιες λέξεις και φόρμουλες»². Παρομοίως ο Moscovici αναφέρει ότι οι μάζες διεγείρονται ευκολότερα μέσω της συλλογικής μνήμης παρά με τη λογική. Να επισημανθεί σε αυτό το σημείο ότι αυτές είναι οι μέθοδοι που χρησιμοποιεί η προπαγάνδα, δηλαδή απλές επαναλαμβανόμενες φράσεις που γίνονται 'σλόγκαν' και απευθύνονται στο συναίσθημα. Η εθνικιστική ρητορική και προπαγάνδα, για παράδειγμα, χρησιμοποιεί απλές φράσεις που γίνονται συνθήματα με την επανάληψη, οπτικά σύμβολα (π.χ. η σημαία), απλοποιημένες εικόνες (π.χ. μνημεία), συλλογικές μνήμες και μύθους κλπ. Συνολικά αναφέρεται ότι στο επίπεδο της μάζας δεν αναζητείται απαραίτητως η αλήθεια και συχνά προτιμάται ο μύθος και η ψευδαισθήση. Αυτές οι ψευδαισθήσεις, όμως, γίνονται αποδεκτές ως η αλήθεια στο βαθμό που είναι πιο ευχάριστες και ενισχύουν τη συνοχή της ομάδας. Ο Freud συνδέει αυτό το χαρακτηριστικό των ομάδων με τη συμπεριφορά των νευρωτικών ασθενών, αναφέροντας ότι «η κυριαρχία της φαντασίας και της ψευδαισθήσης που γεννά η ανεκπλήρωτη επιθυμία είναι καθοριστικός παράγοντας στην ψυχολογία των νευρώσεων» (Freud 1921: 107). Αυτός ο παραλληλισμός μπορεί να μας διαφωτίσει σχετικά με τη χρήση των μύθων και αφηγήσεων που αποτελούν συστατικό στοιχείο της εθνικιστικής ρητορικής και των οποίων η πηγή και η αξιοπιστία σπανίως αμφισβητούνται: τα άτομα αποδέχονται αυτό που εκλαμβάνουν ως αληθινό, χωρίς απαραίτητως να είναι.

2. Αναφέρεται στον Freud (1921: 107), απόσπασμα από την αγγλική μετάφραση του LE BON, G. (1920), *The Crowd: a Study of the Popular Mind*, London, p. 117.

Σύμφωνα με τον Moscovici, τρία είναι τα βασικά χαρακτηριστικά των ομάδων: αδιαφορία ως προς τις ίδιες τους τις αντιφάσεις, ζωηρότητα (vividness), και επαναληπτικότητα (repetitiveness) (Moscovici 1985: 97-101). Το πρώτο χαρακτηριστικό –ότι δεν κατανοούν τις εσωτερικές τους αντιφάσεις– έχει ως συνέπεια τη συνύπαρξη αντικρουόμενων εννοιών, αντιλήψεων κλπ. χωρίς να προκαλείται λογική αντίφαση (π.χ. η ρητορική συνύπαρξη εθνικής κάθαρσης και δημοκρατίας). Το δεύτερο –η ζωηρότητα– σχετίζεται με την κινητικότητα της ομάδας και των επιλογών της: αυτό της επιτρέπει, για παράδειγμα, την επιλογή μέσα από ένα σύνολο ιδεών, εικόνων κλπ. αυτών που θα είναι πιο καθοριστικές για τη δημιουργία συνειρμών που θα προκαλέσουν τον ενθουσιασμό. Μέσω δε της επαναληπτικότητας –που είναι το τρίτο χαρακτηριστικό– η επιλεγθείσα ιδέα μετατρέπεται σε ιδεοληπτικό σχήμα, συμπυκνώνεται σε μια απλοποιημένη φόρμουλα που διεγείρει τη φαντασία ή το συναίσθημα και επιφέρει την κινητοποίηση. Σε αυτό το σημείο πρέπει να τονιστεί ότι και τα τρία αυτά χαρακτηριστικά τα έχουμε ξανασυναντήσει ως θεμελιώδη χαρακτηριστικά του ασυνειδήτου³.

Ακρότητα, επίσης, παρατηρείται και όσον αφορά στην ηθική των ομάδων. Μέσα σε μια ομάδα οι ατομικές επιφυλάξεις και οι εσωτερικοί περιορισμοί τείνουν υπό συνθήκες να παραμερίζονται–με συνέπεια, όπως είπαμε παραπάνω, οι πράξεις των ατόμων να γίνονται ακραίες. Αυτό συνήθως συνδέεται με κτηνώδεις ή καταστροφικές επιθυμίες και πράξεις βανδαλισμού και εκτόνωσης. Αυτή όμως είναι η μια πτυχή της ακρότητας. Η άλλη πτυχή εμπεριέχει αξιολογές ή ακόμα και θαυμαστές πράξεις. Ο λόγος είναι ότι, μέσα σε μια ομάδα το κίνητρο των πράξεων δεν είναι τόσο το ατομικό συμφέρον όσο το κοινό, ομαδικό συμφέρον. Τα άτομα λειτουργούν μη-εγωιστικά, όχι τόσο επειδή τοποθετούν την ομάδα πάνω από τα ίδια, αλλά επειδή, ταυτιζόμενα με αυτήν, θεωρούν το συμφέρον της και δικό τους συμφέρον. Έτσι, το κίνητρο της δράσης τους προσδιορίζεται από το ιδεώδες της ταύτισής τους: αν αυτό το ιδεώδες (αρχηγός, ιδέα) είναι θετικό ή προβάλλει μια θετική ενέργεια, οι αντίστοιχες πράξεις θα είναι θετικές, ενώ αν είναι αρνητικό, μπορεί να προκαλέσει αρνητικές συνέπειες. Σε κάθε περίπτωση, οι ομάδες εκλαμβάνουν το κοινό τους ιδεώδες ως κάτι ‘καλό’ και αφοσιώνονται σε αυτό⁴. Όταν, βέβαια, αναφερόμαστε

3. Τα περιγράψαμε στο κεφάλαιο 1, και είναι η αντίφαση, η κινητικότητα και μεταβλητότητα, και η αχρονία/παλλινδρομία, σε συνδυασμό βέβαια με την τάση για επανάληψη που χαρακτηρίζει τις ορμές (Freud 1915δ: 191-2, 1933b: 139-140).

4. Όσον αφορά τις πιθανές συνέπειες, το γεγονός δηλαδή ότι συνήθως παρατηρούνται αρνητικές εκδηλώσεις, ας μην ξεχνάμε ότι οι ορμές που αναζητούν διέξοδο είναι σε μεγάλο βαθμό επιθετικές και καταστροφικές, και αυτό καθορίζει τόσο τα ιδεώδη και την ηθική της ομάδας, όσο και τις πράξεις της.

στα έθνη εμπλέκεται και η πολιτική καθώς και η ιστορική συγκυρία: αυτό σημαίνει ότι το 'καλό' ή 'κακό' ιδεώδες είναι και θέμα χρόνου, χώρου και άλλων συνθηκών. Για παράδειγμα, η ελληνική επανάσταση του 1821, με την επιδίωξη της αυτονομίας από την Οθωμανική αυτοκρατορία και της δημιουργίας ανεξάρτητου ελληνικού κράτους που εμπεριείχε, αγκαλιάστηκε ως θετικό ιδεώδες –το ιδεώδες της αυτοδιάθεσης του λαού–, ενώ επίσης υποστηρίχτηκε από τις κυρίαρχες ευρωπαϊκές χώρες εκείνη την εποχή για γεω-πολιτικούς λόγους. Δύο αιώνες περίπου αργότερα, αντιθέτως, που η διεθνής πολιτική συγκυρία είναι εντελώς διαφορετική, τυχόν αποσχιστικές τάσεις και κινήματα που αξιώνουν αυτονομία ή ανεξαρτησία (π.χ. το Κεμπέκ στον Καναδά, ή οι Βάσκοι στην Ισπανία) αντιμετωπίζονται δυσμενώς και, επίσης, δεν αναφέρονται ως κινήματα 'αυτοδιάθεσης των λαών' αλλά ως ακραίοι εθνικισμοί. Αυτό, βέβαια, δεν εμποδίζει τους υποστηρικτές τέτοιων εγχειρημάτων σήμερα να είναι εξίσου αφοσιωμένοι στο ιδεώδες της απόσχισης και ανεξαρτησίας με τους Έλληνες ή άλλους λαούς σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους.

Οι αλλαγές που περιγράψαμε στη συμπεριφορά των ατόμων όταν μετέχουν σε μια μαζική ομαδοποίηση δεν είναι δεδομένες ή συνεχείς. Αντιθέτως, είναι πιθανές, ή αναμενόμενες σε συγκεκριμένες συγκυρίες, είναι δηλαδή *εν δυνάμει*. Συνεπώς, δεν αντίκεινται σε εκδηλώσεις που έχουν ήπιο και κριτικό χαρακτήρα, όπως οι αντιπολεμικές διαδηλώσεις. Από την άλλη, ερμηνεύουν ορισμένες συμπεριφορές που τείνουν να εκπλήσσουν με το 'παράλογο' ή βίαιο του χαρακτήρα τους, και οι οποίες συνήθως εμφανίζονται μαζικά –σε συνδυασμό πάντα με την πολιτική ή κοινωνική ανάλυση που απαιτεί το δεδομένο 'σύμπτωμα'. Επίσης, η περιγραφή αυτή δεν αφορά μόνο συγκροτημένες ομάδες, με οργάνωση και αρχηγό: αφορά τόσο τις 'απλές' μαζικές συγκεντρώσεις, όπως των οπαδών των γηπέδων, όσο και μικρότερες ομάδες με συγκεκριμένα οργανωτικά χαρακτηριστικά. Πάντως, στην παρούσα μελέτη θα επικεντρώσουμε στο προκείμενο, που είναι ομάδες μαζικού χαρακτήρα με οργάνωση, συνέχεια και συνοχή, και με ύπαρξη αρχηγού ή καθοδηγητικής ιεραρχίας.

Η σημασία της συνεισφοράς του Le Bon και του McDougall συνίσταται κυρίως στην περιγραφή της ομαδικής ψυχολογίας. Σχετικά με την ερμηνεία τους, αυτή εστιάζει στο σχετικά απόλυτο διαχωρισμό ανάμεσα στις 'βάρβαρες μάζες' και στις ατομικές ικανότητες. Σημαντικό ρόλο στην ερμηνεία τους αυτή έχει διαδραματίσει το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο γράφτηκαν τα έργα τους: μια εποχή έντονης απογοήτευσης από τις μάζες και τη συμμετοχή τους στη δημοκρατία, που προερχόταν σε μεγάλο βαθμό από τη γαλλική Κομμούνα⁵. Έτσι, η

5. Όπως αναφέρει ο Moscovici, το βιβλίο του Le Bon απευθυνόταν στους πολιτικούς, όπως απευθυνόταν και το βιβλίο του Machiavelli *Ο Ηγεμόνας* στους βασιλείς και μονάρχες της εποχής

ερμηγεία του απόλυτου διαχωρισμού ατόμου και ομάδας, με τη δαίμονοποίηση της τελευταίας, οδηγεί σε παρερμηνείες καθώς αποκρύπτει το γεγονός ότι οι ομάδες αποτελούνται ουσιαστικά από μεμονωμένα άτομα των οποίων η συμπεριφορά εκδηλώνεται ταυτόχρονα και μαζικά: οι τυχόν επιθετικές συμπεριφορές «προέρχονται από το κυριολεκτικά υπνωτικό ερέθισμα ενός συναισθηματικά φορτισμένου περιβάλλοντος που, μαζί με την προστατευτική του ανωνυμία, επιδρά στο άλογο και εύκολα επηρεαζόμενο κομμάτι του κάθε ατόμου» (Rieff 1960: 232). Συνεπώς, για την ερμηγεία, το 'πώς' και το 'γιατί' της ομαδικής ψυχολογίας, θα ανατρέξουμε στη φροϋδική ανάλυση. Όπως ανέφερε και ο Adorno αναφορικά με το βιβλίο του Freud *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, «η μέθοδός του... είναι η δυναμική ερμηγεία της περιγραφής του Le Bon για το συλλογικό μυαλό»⁶.

Ψυχαναλυτική ερμηγεία: οι λιμπιντικές ταυτίσεις

Το κυριότερο έργο του Freud που ασχολείται αποκλειστικά με το θέμα της ομαδικής ψυχολογίας και της ερμηγείας της είναι το *Group Psychology and the Analysis of the Ego* (1921). Όπως υποδηλώνει ο τίτλος ('Η ψυχολογία της ομάδας και η ανάλυση του εγώ'), μέσα από το εγώ, μέσα από την ανάλυση της ατομικής ψυχολογίας, μπορούμε να γνωρίσουμε καλύτερα την ψυχολογία της ομάδας. Σ' αυτό το έργο του Freud αναλύονται οι μεταστροφές της συμπεριφοράς των ατόμων όταν εισέρχονται σε μια ομάδα και, επίσης, η διαδικασία απόκτησης κοινής ταυτότητας.

Ο Le Bon είχε προτείνει τρεις παράγοντες για την ερμηγεία της ομαδικής ψυχολογίας: την ανωνυμία, τη μεταδοτικότητα, και την υποβλητικότητα –δηλαδή ότι η ανωνυμία 'καλύπτει' το άτομο στις όποιες πράξεις και συναισθήματά του, τα ιδεώδη του μεταδίδονται σχεδόν αυτόματα στα άλλα μέλη της ομάδας και, όπως στην ύπνωση, υποβάλλεται και χάνει τη συνειδητότητα των πράξεών του. Χωρίς να απορρίπτει τους τρεις αυτούς παράγοντες, ο Freud τους θεώρησε περισσότερο εκφάνσεις του φαινομένου –που κι αυτές πρέπει να ερμηνευτούν– παρά ερμηγεία του. Όπως υποστήριξε, εντός μιας ομάδας πληρού-

του· μάλιστα, είχε επηρεάσει πολλούς στρατιωτικούς κύκλους και οι αρχές του τέθηκαν σε εφαρμογή από τους Mussolini και Hitler (Moscovici 1985: 53-63). Στο βαθμό που υπήρξε αυτή η επιρροή, και συνυπολογίζοντας την καταστροφική επιρροή και υποβλητική δύναμη του Hitler στο γερμανικό έθνος, γίνεται αντιληπτή η σημασία της κατανόησης της ατομικής και ομαδικής ψυχολογίας.

6. Στο Moscovici (1985: 57).